

TÜRK EDEBİYATINDA MANZUM ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

AGÂH SIRRI LEVEND

Divan edebiyatımız, atasözleri, “kelâm-ı kibar” denilen seçilmiş sözler, deyimler, “hikemiyyat” adı altında toplanılabilecek nitelikte eserler ve öğütler bakımından çok zengin bir hazine, bir kaynaktır. Bunların çoğu divanlarda, mesnevilerde, manzum ve mensur çeşitli eserlerde gelişmiş güzel serpiştirilmiştir.

Atasözleriyle deyimleri toplu bir halde içinde bulunduran eserler de vardır. Meselâ, Giveli sipahi Güvahî (Ö. H. 926=M. 1519) nin I. Selim’e sunduğu *Kenzü’l-bedâyi’* adlı manzum *Pend-name*’si¹, baştan aşağı atasözleri ve deyimlerle doludur. Latifi, *Tezkire*’sinde, şairin “Zaban-ı Türkîde olan emsâlün ekserin nush u pend tariki üzre nazma” getirdiğini kaydediyor. Kitâp, bazı ahlâkî ilkeleri “hikâye, lâtife, mevıza temsil”lerle süsliyerek anlatan eserlerden biridir.

Defterdarzade Cemalî Ahmet (Ö. H. 991=M. 1583) de, atasözlerinden çoğunu “müfred” ler halinde nazma çekmiş ve bunları *Matâli’-i Cemalî*² adı altında alfabe sırasına göre toplamıştır. Hasan Çelebi, *Tezkire*’sinde Cemalî için şöyle söylüyor: “Mesel-gûyluk semtine sâlik ol denlu matâli’-i şerife ve maânî-i lâtifeye malik olmuştur ki takriri haric-i hayta-i ta’birdür. Ol ecilden matâlii vâfir olup gazeliyyatı kalil ü nâdirdür”.

Mesel-gûlukta tanınmış daha bir çok şairlerimiz vardır. Bunların söyledikleri müfredlerin çoğu matâli’ mecmualarında toplanmıştır. Bazı mecmualarda “durûb-ı emsal” başlığı altında atasözlerinin bir araya getirildiği görülür.

Türk Dil Kurumu derleme-tarama kolu, bu dönemde atasözleri üzerinde çalışmakta olduğundan, son yıllarda yeniden incelediğim bir kaç eserden taradığım atasözleriyle deyimleri sunmayı faydalı buldum.

¹ Güvahî, *Pend-name*, Ankara Genel Ktp, No. 1081, 1082; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, No. 242; Dehri Dilçin, bu eserden bazı örnekler almıştır: bk. *Edebiyatımızda atasözleri*, İstanbul 1945, TDK yayımlarından.

² Cemalî, *Matâli’-i Cemalî*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty, No. 9263, mecmua içinde.

XV. yüzyıl şairlerinden Germiyanlı Şeyhî'nin *Husrev ü Şirin* adlı eserinden:

Mesel kim didiler elbette hakdur
Ki gözden ilerü âşık kulakdur

*

Tutulmaya iki karpuz bir elde
Tapılmaya iki şeh bir amelde

*

Uçar kuşun suyunca gitmek olmaz
Eser yile yügürüp yitmek olmaz

*

Yimeyen kişi yad ilden şikence
Demürdendür sanur destinde pence

*

Yine eydür öninde gelme vecde
Reva olmaz iki mihraba secde

*

Tolu ay it ünine tutula mı
Toğar gün balçığile örtüle mi

*

İdeydüm sizsem anda kılca sevgü
Saçum süpürge vü elüm küsegü

*

Hatâ didüm yelile tolmag olmaz
Od u su bir arada olmag olmaz

*

Gedayüz müstahik kesme zekâtun
Kesilmez ayağı bir sürçen atun

*

Bulmaz kişi hîleyle göğe rah
Dutulmaz kimseye efsunile mah

*

Olur ay ile avret bir yapudan
Ki iner bacadan kovsan kapudan

*

Şehâ mah ile mâzi itmek olmaz
Güneşe türk tâzî itmek olmaz

*

Gül olmaz hârsız âdet hemindür
Zer ü gevher kilidi âhenindür

*

Çü gil nakd ola oda atmag olmaz
İyü günü yavuza satmag olmaz

*

İki dilber gözedende dil olmaz
İki kible tapanlar âkıl olmaz

*

Ve ger mihmânisen göstermişüz yir
konug umdugi olmaz bitdügi yir

*

Yüzegörmedi merdüm har'dan pust
Ki olmaz eski düşmen kişiye dust

*

Her işün irmeyince vakt ü ahdi
Ne assı âdemînün cidd ü cehdi

*

Küyenler hârdan hurma yidiler
Korukdan sabrile helva yidiler

*

Ne var mahbubise her lâhza matlub
Yemişlerde olur turfanda mergub

*

Elile kendüzine itdügin er
İdemez tîg-ı tîz ü zahm-ı hancer

*

Kamu sıhhat sonunda sayruluktur
Her ulaşmakda âhır ayruluktur

*

Budur devr-i zamanun ittifakı
Ki olur her visalün bir firakı

*

Giceler yüklüdür olmadı âgâh
Kimesne kim ne togısar seher-gâh

*

Acem serverleri ne hoş dimişdür
Ki beğlik didigün dâd ü dehişdür

XVI. yüzyıl şairlerinden Ak Şemsettinoglu Hamdullah Hamdi'nin
Yusuf u Züleyha adlı eserinden:

Didi Hak'dan kaçan ki gelse belâ

Basarı âdemün olur a'ma

*

Et ü tırnak arasına girme

Pâk zatuna bûy-i bed virme

*

Âşıkâ rûzi olsa vasl-ı nigar

Ara yirde sebep olur agyar

*

Mûrı incitme mâra ugrarsan

Bâr yüklenme nâra uğrarsan

*

Cahilün çün heman gözetdügi hal

İder anı teessüf istikbal

*

Çünkü gözler iş âhırını hakim

Olmaz âhır nedamet ana nedim

*

Her ne sözde ki olsa buy-ı dürug

Görmez ehl-i basiret anda fûrug

*

Düzd olan âdemün kumaşın alur

Ceng idüp virmez ise başın alur

*

Çünkü sabr-ı cemîl eyleye merd

Gile itmez ne denlü kim gele derd

*

Pâresin paralar mı âkıl olan

Kasd ider kendüzine cahil olan

*

Kardaşına kuyu kazarsa kişi

Kuyuya düşmek olur anun işi

*

Mesel-i râstdur cihanda bu söz

Baş keser dilki kurdun adı yavuz

*

Kanda kim toğrı sözler oldu kesad
Eğri sözlere urılır bünyad

*

Renc umarken kimisi gence irür
Yatırup kimi genci rence irür

*

İftira itme bîgünaha sakın
İrişür sana bir gün ahı sakın

*

Ne bilür câm ü cevheri hazzaf
Anı ya Cem bilür yehud sarraf

*

Ne bilür derd-i zahmı bîyare
Bilse dahi olaydı bir pâre

*

Ne bilür kadr-ı nurı merdüm-i kûr
Çün görünmez gözine şu'le-i nur

*

Süni âhır çuvala sığmadı
Mevc-i derya sıfâle sığmadı

*

Hoş dimiş bunu merd-i hikmet-dan
Işk olmaz niteki müşk nihan

*

Bu meseldür ki dün garibündür
Ya'ni bîçare andelibündür

*

Işk candan elini silmekdür
Ma'rifet gördüğünü bilmekdür

*

Her ki kıymadı başa vü cana
İremiser visal-i cânana

*

Sırrını vire mi zerin sakıman
Bula mı serverin serin sakıman

*

Varidi ilde bu mesel rûşen
Ağlamaz dirleridi kendü düşen

*

Tan mı ol mâh olsa ger âgâh
Ki gönülden gönüle vardur rah

*

Göz görürken gönülde sabr olmaz
Olmasa sabr cana cebr olmaz

*

Râst olan bahâne-saz olmaz
Merdüm-i hile râst-baz olmaz

*

Bu meseldür ki hikmeti boldur
Bağ-ban hâbı uğrıya yoldur

*

Âdemün da'visi çün ola yalan
Çok yemin eylemekdür ana nişan

*

Zen çerag-ı düruga virse fûrug
Revganı olur anun eşk-i durug

*

Taze gül çünki perde-dar oldu
Başda tutarlar i'tibar oldu

*

Merdi zen mekri kılmasun âciz
Zen-i mekkâre kalmasun hergiz

*

Gerçi kim hasta derdile ağlar
Ne bilür hasta halini sağlar

*

Ehl-i ilme bu nükte rûşendür
Kişi bilmedüğine düşmendür

*

Arta çün cevherün hirîdarı
Germ olur müşterisi bâzarı

*

Cevri yârun vefa yirine geçer
Her belâsı safa yirine geçer

*

Nice şîrin dimiş bunu dânâ
Ki olor sabrile koruk helva

*

Ma'rifetden olar ki pür idiler
Kendüsi düşen ağlamaz didiler

*

Çarh nolur kaza-yı Hak hakdur
Razı olmayan ana ahmakdur

*

Âkıl oldur bu lu'be aldanmaz
Bîvefa çarhı bâvefa sanmaz

*

Mesel-i râstdur dir ehl-i makaal
Ki cihanda belâsız olmaz bâl

*

Bâğda sabrile biter hûşe
Hûşe hem sabrile olur tûşe

*

Gicesi âşıkun o hâmiledür
Gam toğurmak işinde kâmiledür

*

Tâlib-i dust sanma kani' olur
Kurbete irse dahi tâmi' olur

*

Gerçi ıška deva tahammüldür
Sabr-ı âşık ve lîk müşkildür

*

Dustdan gelse taze taze belâ
Âşık oldur ki karşı vara ana

*

Hoş meseldür cihan içinde bu söz
Ki gönül katlanur çü görmiye göz

XVI. yüzyıl bilginlerinden Kemal Paşazade'nin *Yusuf u Züleyha* adlı eserinden:

Bu söz kim söylenür dillerde hakdur
Ki gözden dûr olan dilden irakdur

*

Ki âşık sabril'olur yâra vâsıl
Olur sabrile her maksud hâsıl

*

Bu yol bir yoldurur ıssız kuş uçmaz
Bilürsin hod kılavuzsız kuş uçmaz

*

Eğerci kendü düşen ağlamazdı
Bunun giryeyle gözi çıkayazdı

*

Elile kendüye itdügin âdem
İdemez cem'olursa cümle âlem

*

Meğer nisyânile naksoldı insan
Ki oldı nefs-i insan naks-ı nisyan

*

Kişi yaş ile âkıl bâliğ olmaz
Olur çok pîr-i âkıl bâliğ olmaz

*

Önin anlamayan sonını tanlar
Bu sözde ma'ni çok anlayan anlar

*

Ki ta'cil eylemek şeytan işidür
Teenni sabrile Rahman işidür

*

Eğer sabridesin ey nahl-i zîba
Koruk helva ola vü hâr hurma

*

Aceb olmaya kim iy serv-i gül-reng
Meseldür mîveden mîve alur reng

*

Meseldür kim bunar buldukça kişi
Tama'durur hemişe nefsün işi

*

Belî her can olursa sırdan âgâh
Ki vardurur gönülden gönüle rah

*

Bu söz kim söylenür hakdur hakikat
Kaza irdükde bağlanur basiret

*

Çün ağızdan çıka söz dönmez ayruk
Girü döner mi yaydan atılan ok

*

Ezelde ne ki yazdı dest-i takdir
Olunmaz tâ ebed bir nokta tagyir

*

Olamaz bir gönülde iki canan
Bir iklimde sığışmaz iki sultan

*

Ümid-i intizar ile çeküp kahr
Denerdi ne toğurur mâder-i dehr

*

Şolar kim her işün kaydın yimişler
Bilürsüz ön uran okı dimişler

*

Cihan içinde bundan yiğ mesel yok
Ki dirler dest-i pîşîne bedel yok

*

Sonında her inişün bir düzi var
Gice ne denlü'runsa gündizi var

*

Budur söz bilmezem ben şöyle böyle
Dimişler eğri otur toğrı söyle

*

Eyitdi ey peri divane olma
Su bigi gördigün nakşile tolma

*

Eğer Harut ile tura otura
Suya iltüp yine susuz getüre

*

Yüri zülfüm kılile olma dem-saz
Bu ipde oynayamaz deyme can-baz

*

Yele aldanma vü suya tayanma
Bakası yok bulara tek yelenme

*

Söz altundur gönül dürcinde dercit
Terazuye ur andan sonra harcıt

*

Meğer kim gönline ma'lumidi ol
Ki dirler var gönülden gönüle yol

Hamdullah Hamdi'nin *Leylâ vü Mecnun* adlı eserinden:

Yele söygenme vü suya dayanma
Televvün ehli bed-hûya dayanma

*

Yüzüp öküzi irdün kuyrugına
Uyarsın har rakibün buyrugına

XVI. yüzyıl şairlerinden Celili'nin *Husrev ü Şirin* adlı eserinden:

Saçun tağıtma kim tûl-i emeldür
Ölen ardınca ölmüş yok meseldür

*

Meseldür kim bir elden çıkmaz âvaz
İki bâl olsa eyler murg pervaz

*

Belürsiz yola gitmek pürhaleldür
Kılağussız kuş uçmaz bu meseldür

XVI. yüzyıl şairlerinden Nevi'nin *Gevher-i Raz* adlı eserinden:

Dilüne dâg-ı ışkı ben komadum
Seni bal mumlarıyle okumadum

Şu örneklerden de anlaşılacağı gibi, mesnevi tarzında yazılmış bütün hikâyelerimizde, atasözleri ve deyimlerle birlikte hikmetler ve öğütler geniş ölçüde yer almaktadır. Bunlardan biri olarak, XV. yüzyıl şairlerinden Tutmacı'nın, şimdiye kadar bilinmiyen *Gül ü Husrev* mesnevisini tanıtırken, bu nitelikte gördüğüm beytleri, Attar'ın aynı adı taşıyan eserindeki beytlerle karşılaştırarak yayınlamıştım³.

Gerek atasözleri ve deyim niteliğinde bulunan, gerek birer "vecize" olarak hafızalarda yer etmiş olan beytleri de, *Divan edebiyatı* adlı eserimde vaktiyle toplamıştım⁴.

Belli başlı mesnevilerimizin taranarak, bu eserlerde geçen atasözleriyle deyimlerin tesbiti, sonra da bunların konularına ve niteliklerine göre ayrılarak bir araya toplanması çok yerinde olur.

³ Attar ile Tutmacı'nın *Gül ü Husrev* mesnevileri, *Türk dili araştırmaları yillığı-Belleten*, Ankara 1959, TDK yayınlarından.

⁴ *Divan edebiyatı*, ikinci basım, İstanbul 1943, s. 431-474.